

JADID ASARLARINING LEKSIK SATHI

Raxmatova Dilafruz Nusratilloevna

Samarqand davlat chet tillar instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya: XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston ma'naviy hayoti juda keskin o'zgarishlarga uchradi. Bu hol, tabiiyki, jadid adabiyotida ham namoyon bo'ldi. Birinchidan, shu paytgacha adabiy me'yor sanalgan arab, fors-tojikcha so'zlarning ishlatilishi bo'lsa, ikkinchi tomondan Turkistonga rus tilining kirib kelishi bilan namoyon bo'ladi. Buning ustiga rus tili orqali Yevropa tillarining kirib kelishi ham o'zbek tilining takomiliga, rivojiga hissa qo'shdi. Samarqand jadidchilik maktabi vakillari asarlari tilini tahlil qilish orqali ijodkorning tildan foydalanish uslubini kuzatish mumkin.

Kalit so'zlar: Turkiston, "usuli savtiya" jadid maktablari, darsliklar, uslub va uslubshunoslik, badiiy obraz, dialektizm, jargon so'zlar, ijtimoiy-tarixiy jarayon.

Tadqiq qilinayotgan XIX asr oxiri va XX asrning boshlarida jamiyatda katta siyosiy, ijtimoiy, madaniy, tarixiy o'zgarish yuz berdi. Bu esa, tabiiyki, tilda o'z aksini topdi. Bu hol, adabiy tilning yangi so'z va jumlalar bilan boyib borishini hamda ishlatilib turgan so'zlarning yangi ma'no nozikliklari kasb etishini, tilning morfologik va sintaktik qurilishdagi takomillashuvini aniqlashni taqozo etadi. Shu bilan birga, aloqa vositasi bo'lgan tilning fan, madaniyat, adabiyot va san'at taraqqiyotiga ta'sirini o'rganishni, adabiy til taraqqiyotida ijtimoiy rivojlanish qonunlarining aks ettirilishini hamda til taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi.

"Har bir adabiy tilning vujudga kelishi ijtimoiy-tarixiy jarayonlarning mahsuli bo'lgani kabi, undagi funksional stillarning shakllanish taraqqiyoti ham bevosita ana shu jarayonga bog'liq. Shunday ekan, har bir tildagi uslublarning paydo bo'lishi va rivojlanishi tilning o'zi qadar uzoq davrlarni qamrab oladi"¹. Tilshunos olim Suyun Karimov o'zbek tili va adabiyotining boshlanish davri salkam ming yillik tarixni o'z ichiga olishini inobatga olib, XI asrdan chinakkamiga rivojlana boshlagan o'zbek badiiy ijodining bir qadar murakkab yo'llardan borganligiga e'tibor qaratadi. XIX asrning ikkinchi yarmigacha bo'lgan davrini bir va undan keyingi davrni ikkinchi bir bosqich sifatida o'rganishni taklif etadi. Birinchi davr o'zbek badiiy uslubiga Sharq adabiyotining bevosita, ikkinchi davrga esa Yevropa adabiyotining bilvosita ta'siri sezilarli darajada bo'lganligi til birliklari orqali namoyon bo'ladi, deb ta'kidlaydi. Yevropa adabiyoti ta'siri jadid namoyandalarning badiiy asarlarida ham seziladi.

"Agar biz O'rta Osiyo xonliklarining Moskva davlati bilan XVI-XVII va XIX asrlarda olib borgan savdo va diplomatik aloqalariga oid turli yorliqlar, elchilar maktublari, tarixiy-maishiy hujjatlarni ko'zdan kechirsak, o'rus, knoz, put (pud), dujna (dyujina), yashik, samovar, konfut (konfeta), patnus (patnos), lampa kabi so'zlarning qo'llanganligini ko'ramiz. Ushbu so'zlar ko'proq og'zaki so'zlashuv orqali kirgani uchun fonetik o'zgarishlarga uchrab, o'zbek tilining ichki taraqqiyot qonunlariga bo'ysungan"².

Bu holat O'rta Osiyoning ruslar bosib olgandan keyin jadallashdi. Natijada o'zbek tilining lug'at tarkibiga siyosat, savdo, transport, moliya, pochta-telegraf, sanoat, harbiy-ma'muriy, uy anjomlari, tabobat, san'at, adabiyot va boshqa sohalarga xos so'z va atamalar kirib o'zlasha boshladi.

Xususan, rus tili va rus tili orqali Yevropa tillaridan kirgan so'zlar:

¹ Karimov S. Badiiy matnning uslubiy alomatlar. O'quv qo'llanma.-Samarqand: SamDU nashri, 1992.- B-3.

² Tursunov U., O'rinboyev B., Aliyev A. O'zbek adabiy tili tarixi. -Toshkent:G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va San'at nashriyoti, 1989 y. -B-50.

Politseyskiy, pristuv (pristuf), interesniy, dyujina, izvozchik, zako'n (zakon), doktor, injener, sudya, izvinit, isprizdim, izvinit, ispasiba, priexal, mersi, dobriy vechrim ("Padarkush" Mahmudxo'ja Behbudiy).

Duma vakili, gosudarstvenniy, gosudarskiy, vagon, no'mra (nomer), paraxo'd, mineralniy vo'da, istansa, vokzol, imperatur, do'xtir, moshina, elektrli tramvay, ofisar, konsul, bilet, gimnoziyo, po'lis, jandarm, paspo'rt, matros ("Qasdi safar" Mahmudxo'ja Behbudiy).

Panlava, Chemberlen, Liga nosa, kommunist, kultur, bonka (bank), chervon, dekret, teatr, jurnol, gazet, kon'yak (Saidahmad Siddiqiy-Ajziy. Davr matbuotida bosilgan she'rlari).³

Missioner, volost, volostnoy, o'ktabr (oktyabr), manifest, дума, nomer, susiyolizm (sotsiolizm), prog'rom (programma), jug'rofiya, g'azeta, isxulostiki (sxolastika), filo'suf, prutest, paroxud, teregrof, ayruplon (Hoji Muin. Tanlangan asarlar).⁴

Tipichniy, yubiley, komissar, plan, suflyor, zajigalka, lirika, pyesa, klassik, simvolicheski va boshqalar (Vadud Mahmud. Tanlangan asarlar).⁵

Ishlab chiqarish va savdoning rivojlanishi, sinflarning vujudga kelishi, yangi davlatning paydo bo'lishi yoki qayta shakllanishi, ilm-fan va adabiyotning taraqqiyoti kabi ijtimoiy, tarixiy, siyosiy omillar til taraqqiyotida katta ta'sir ko'rsatganligini va bu har bir omil o'zbek adabiy tilida o'z aksini topish bilan chegaralanib qolmay, balki badiiy tasvir vositalari taraqqiyotiga ham o'z ta'sirini ko'rsatganligini tilshunos olim Suyun Karimov ta'kidlagan.⁶

O'zbek adabiy tilining tarixiy taraqqiyot davriga nazar tashlab, o'zlashgan so'z va so'z shakllari turli davrlarda turlicha ijtimoiy sabablar bilan kirib kelganligining guvohi bo'lish mumkin.

Jahonda hech bir til yo'qki, uning lug'ati faqat o'z so'zlaridan tashkil topgan bo'lsin. Boshqa tillardan olingan so'zlar o'sha tilda yo o'z shaklini qanday bo'lsa, shunday saqlaydi, yoki uning leksik tizimi, tabiati, grammatik qurilishi, so'z yasalishi va imlo qoidalarga uyg'unlashadi. O'zbek adabiy tili va shevalarida boshqa tillardan kirgan so'zlar ham og'zaki so'zlashuv orqali, ham kitobiy til orqali o'zlashgan. O'zbek shevalari lug'at tarkibiga esa asosan og'zaki so'zlashuv orqali kirib kelgan.

O'zbek va tojik xalqlari qadim zamonlardan beri bir makonda yashab, bir-birlari bilan doimo xo'jalik, iqtisodiy-ijtimoiy va madaniy munosabatda bo'lib kelganlar. Ular o'tmishda yirik qurilish ishlarini barpo etganlar, dushmanlarga qarshi kurashganlar, oilaviy hayot kechirganlar hamda tabiat va jamiyat silsilasiga bardosh berganlar. Madaniy yodgorliklardan hamkorlikda foydalanganlar. Ikki millat va bir xalq deb ta'rif beriladigan ushbu aholi o'rtasidagi yaqinlik milodiy VI asrda boshlanganligini akademik B. G'afurov ta'kidlagan edi.⁷

O'zbek va tojik xalqlari o'rtasidagi hamkorlik va yaqinlik ularning tillariga ta'sir etmay qolmadi. Natijada tojik tilidan o'zbek tiliga ko'pgina so'zlar, so'z shakllari, iboralar, izofali birikmalar o'tib, o'zlashdi. O'zbek tilining lug'at tarkibida ijtimoiy hayot, kasb-hunar, adabiyot-san'at, hayvonot dunyosi, jonivorlar, o'simliklar, tabiat hodisalari, vaqt, masofa, o'rin-joy va boshqa sohalarga oid bo'lgan tojikcha so'zlar uchraydi.

Fors-tojikcha so'z, ibora, izofali birikmalar jadid adabiyoti namoyandalarining 1910 yilgacha bo'lgan asarlari tilida ko'p uchraydi. Turkistonlik jadidlar tilni soflashtirish va soddalashtirish, o'z ichki imkoniyat - sheva va lahjalardan foydalanib, tilni boyitishga harakat qilishgan bo'lishsa-da, asarlarida quyidagi fors-tojikcha so'z va izofali birikmalarni uchratish mumkin:

³ Ibrat, Siddiqiy-Ajziy, So'fizoda. Tanlangan asarlar.-Toshkent:Ma'naviyat, 1999. B-232.

⁴ Hoji Muin. Tanlangan asarlar. -Toshkent:Ma'naviyat, 2005. -B.129.

⁵ Mahmud Vadud. Tanlangan asarlar- Toshkent: Ma'naviyat, 2007.-B.104

⁶ Karimov S. Badiiy matnning uslubiy alomatlar. O'quv qo'llanma.-Samarqand: SamDU nashri, 1992.- B-13. (hammasi 44)

⁷ Gafurov B.G. Istoriya tadjikskogo naroda.-Moskva,1952. -str. 99-110

nekbaxt, nochor, mozoriston, xomushona, shams, ob, giriftor, duoxon, ziyon, oftob, aslo, devona, shashqator, otashin, chehra, poymol, yodgori, shoyadki, behuda, paymuda, so‘zan, bedard-bedavo, havoi sof, libosi motam, yaki digar, sohibi chehra, ro‘yi rizo, baroi hujum, naqshi zar, olami hama (Mahmudxo‘ja Behbudiy “Oq yelpog‘ichli chinli xotun”).⁸

dastijon, urfon, donish, chashma, shabiston, guliston, sarukor, raftor, dastor, sarxush, dushvor, giryon, xunrez, yaksar, osori jadid, siynayi parxun, gulshani javlon, Shar‘i Qonun, ahli zunnor, sohibi ehson, chashmi xunbor (Saidahmad Siddiqiy-Ajziy “Oyina” jurnalining №37,38 sonlarida chop etilgan she‘rlari).⁹

qalamtarosh, noshukur, behuda, po‘stin, kambag‘al, bacha, oshno, panjara, pishak, savdogar, bo‘ston, behroq (Saidrizo Alizodaning kichik yoshdagi bolalar uchun yozgan matnlari).¹⁰

yoron, obro‘y, nodon, amaldor, hamyon, pistadahon, masxaraboz, boybachcha, sarafroz, dardkash, qimorboz, ordfurush, oshxona, ko‘knorxona, nimg‘urma, sho‘rapo‘sh, Sunnati Xudo, Bandai Xudo, hifzi sihat, chashmai shifo, sunbuli sahro (Hoji Muin “Mashrab” jurnalining 1925 yilgi sonlarida chiqqan hajviy matnlari).¹¹

chaman, sabo, panja, darmon, arjumand, giryon, guftor, ko‘hsor, dastgir, digarxun, purkor, zeru po, zadai ta‘b, kulbai ahzon, la‘li nob (Vadud Mahmud “Tanlangan asarlar”dan).¹²

Yuqoridagi fors-tojikcha so‘zlar, asosan, ot turkumiga, qisman sifat, ravish, son turkumlariga oid bo‘lib, ularning ayrimlari o‘zbek tili lug‘atiga o‘rnashib qolgan.

Jadid adabiyoti namoyandalarining badiiy asarlarida fors-tojikcha so‘z va iboralar, izofali birikmalarning ko‘pligini Turkiston elining ikki tilliligi bilan ham izohlash mumkin. Alisher Navoiy yozadi: “... turkning kattadan kichigigacha, xizmatkorlaridan begigacha sart (tojik-fors) tilidan bahramanddirlar. Shundayki, o‘z tirikchiliklariga oid ahvollar so‘zlata olurlar, balki ba‘zilari adabiy ravishda so‘zlasha olurlar. Hattoki, turk shoirlari forsiy tilda rangdor she‘rlar va shirin hikoyalar yuzaga chiqara olurlar”.¹³

O‘zbek adabiy tili lug‘at tarkibida arab tilidan kirib o‘zlashgan so‘zlar ham mavjud. Bu so‘zlarning kirib kelishi arablarning Movarounnahrda qilgan istilochilik harakatlari bilan aloqadordir. Arablar VII asrning ikkinchi yarmi va VIII asrda O‘rta Osiyoni bosib olganlaridan so‘ng mahalliy aholi Islom dinini qabul qilishga majbur bo‘ladi. Islom dini bilan birga arab yozuvi ham keng tarqala boshlagan. Maktab, madrasa, masjid va idora ishlari asosan arab yozuvi hamda arab tilida olib borilgan. Arab tilining kitobiy til hamda davlat tili bo‘lib qolish an‘anasi ancha vaqtgacha davom etib kelgan. Ana shu jihatdan yondoshsak, arabcha so‘z, so‘z shakllari va iboralar o‘zbek adabiy tiliga kitobiy til va qisman og‘zaki so‘zlashuv nutqi orqali kirib o‘zlashgan. Arab tilida ilmiy atamalarning puxta ishlanganligi, uning lug‘at boyligi va uslubiy imkoniyatlari rang-barangligi, qulayligi, xususan, jahon miqyosidagi adabiy tillardan biri bo‘lgani uchun mahalliy olimlar o‘z asarlarini ana shu tilda yozganlar. Bu esa, tabiiyki o‘zbek tili tarkibidagi arabcha so‘zlarning oshishiga sabab bo‘ldi.

adib, fano, rihlat, tolib, ruju‘, maqsud, mushtag‘il, mavt, xotiman, munavvar, zahmat, ihota, muttasilan, mutaasif, tahayur, ishq, muhabbat, kulfat, muqtase‘, zinhor, asror, ahd, ta‘ziyat, soliha, mustaqbala, tafakkur (Mahmudxo‘ja Behbudiy “Oq yelpog‘ichli chinli xotun”).¹⁴

⁸ Behbudiy Mahmudxo‘ja. Tanlangan asarlar. Oq yelpog‘ichli chinli xotun –Toshkent: Akademnashr, 2018.-B.106

⁹ “Oyina” jurnalining ushbu sonlari Samarqand davlat qo‘riqxonasida №KP-5512/661 raqami ostida saqlanadi.

¹⁰ Saidrizo Alizoda. Birinchi yil. Alifbe. –Samarqand: Samarqand davlat chet tillar instituti nashriyoti, 2022.-B. 52.

¹¹ Hoji Muin. Tanlangan asarlar.-Toshkent:Ma‘naviyat, 2005.-B-129

¹² Mahmud Vadud. Tanlangan asarlar.-Toshkent: Ma‘naviyat, 2007. –B.104.

¹³ Navoiy Alisher. Muhokamat ul-lug‘atayn. –Toshkent;1940. –B.46.

¹⁴ Behbudiy Mahmudxo‘ja. Tanlangan asarlar. Oq yelpog‘ichli chinli xotun –Toshkent: Akademnashr, 2018.-B.106

tamaddun, g'afolat, maktab, ta'lim, mujarrab, mumtane', imon, isloh, ruh, maqsud, malhuz, jannat, mahfuf, sabr, vahshat, maorif, ma'rifat (Saidahmad Siddiqiy-Ajziy "Oyina" jurnalining №37,38 sonlarida chop etilgan she'rlari).¹⁵

himmat, navo, taqvo, tasbeh, ixlos, xalos, mazhab, gumon, imon, olim, olam, hikoyat, fig'on, rohat, muborak, lazzat, vajah, (Saidrizo Alizodaning kichik yoshdagi bolalar uchun yozgan matnlari).¹⁶

makr, sajda, nafs, murod, da'vo, juvon, musharraf, alhaq, bazm, majlis, zohir, taajub, ummat, istirohat, taqvo, musulmon, haq (Hoji Muin "Mashrab" jurnalining 1925 yilgi sonlarida chiqqan hajviy matnlari).¹⁷

mahmar, madrasa, ta'zim, g'urbat, manfur, mutaasir, altof, iqtifo, istinod, ixtilol, majhul, muzahhab, muntahab, muqtado, ofiyat, riyosat (Vadud Mahmud "Tanlangan asarlardan").¹⁸

O'zbek tilida ishlatiladigan arabcha so'zlar turli sohaga xos so'zlardan iborat bo'lib, bular ham fors-tojik tilidan o'tib o'zlashgan so'zlar kabi fonetik, morfologik, semantik va imlo jihatdan uyg'unlashgan holda qo'llaniladi.

Jadid adabiyoti namoyandalari asarlarida shunday so'zlar ham uchraydiki, ularning qaysi tilga taalluqli ekanini aytish mushkul. Bu so'zlarning tarkibi o'zbekcha-arabcha, arabcha-tojikcha, arabcha-o'zbekcha, arabcha-o'zbekcha-tojikcha, tojikcha-tojikcha-arabcha yoki uning aksicha tuzilgan.

Beqaror (f-t.be+ar.qaror), *beandisha* (f-t.be+toj.andisha), *bee'tibor* (f-t.be+ar.e'tibor), *nomuntazam* (f-t.no+ar.muntazam), *sarlavha* (f-t.sar+ar.lavha), *kitobfurush* (ar.kitob+f-t.furush), *duogo'y* (ar.duo+f-t.go'y), *dimog'dorlik* (o'z.dimog'+f-t.dor+o'z.lik), *soatsoz* (f-t.soat+f-t.soz), *muomalador* (ar.muomala+f-t.dor), *musulmoniy* (ar.musulmon+f-t.iy), *tarbiyasizlik* (ar.tarbiya+o'z.siz+o'z.lik), *padarkushlik* (f-t.padar+f-t.kush+o'z.lik), *bachagiryon* (f-t.bacha+f-t.giryon), *ilmsizlik* (ar.ilm+o'z.siz+o'z.lik), *betarbiyalik* (f-t.be+ar.tarbiya+o'z.lik), *hukmfarmo* (ar.hukm+f-t.farmo).

O'zlashgan so'zlarning ma'lum bir qismi davrlarning o'tishi bilan o'z o'rnini boshqa kirib kelgan yangi so'zlarga beradi va qabul qilgan til lug'atidan arxaik yoki tarixiy so'z sifatida chiqib ketadi. Masalan, ilm-fanga oid arabcha atamalar rus va Yevropa tillari orqali qabul qilingan terminlar bilan almashtirildi. "Bu harakat 1989 yilgacha, ya'ni o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgunga qadar tez sur'atlar bilan davom etdi. O'zbekcha so'z va atamalarni almashtirish masalasiga, xususan, ruslashtirishga ijobiy masala, taraqqiyot omili, deb qaralgan bo'lsa ham, aslida tilimiz tabiatini yo'qotishga, uning o'zligini unutishga yaqinlashtirib qo'yilgan edi".¹⁹

Jadidlar yaratgan asarlar, darsliklarning tarkibiy tuzilishi, o'quvchilarning yosh xususiyatiga mos matnlar tanlanishi mezonlari, o'qitish usullari chuqur tadqiq qilinishi zarur. Asarlar arab imlosida nashr etilgan ekan, ularni faqatgina o'qish bilan chegaralanib qolmay, adabiy idrok, uslubchiga xos bilim zarur. Bundan tashqari davr xususiyatini ham anglash ahamiyatga molik.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Tursunov U., O'rinboyev B., Aliyev A. O'zbek adabiy tili tarixi. –Toshkent:G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va San'at nashriyoti, 1989 y. –B.259
2. Karimov S. Badiiy matnning uslubiy alomatlari. O'quv qo'llanma.-Samarqand: SamDU nashri, 1992.- B.44.

¹⁵ "Oyina" jurnalining ushbu sonlari Samarqand davlat qo'riqxonasida №KP-5512/661 raqami ostida saqlanadi.

¹⁶ Saidrizo Alizoda. Birinchi yil. Alifbe. –Samarqand: Samarqand davlat chet tillar instituti nashriyoti, 2022.-B. 52.

¹⁷ Hoji Muin. Tanlangan asarlar.-Toshkent:Ma'naviyat, 2005.-B-129

¹⁸ Mahmud Vadud. Tanlangan asarlar.-Toshkent: Ma'naviyat, 2007. –B.104.

¹⁹ Tursunov U., O'rinboyev B., Aliyev A. –Toshkent:G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va San'at nashriyoti, 1989.- B.32

3. Ibrat, Siddiqiy-Ajziy, So‘fizoda. Tanlangan asarlar.-Toshkent:Ma'naviyat, 1999. B.232.
4. Hoji Muin. Tanlangan asarlar. -Toshkent:Ma'naviyat, 2005. –B.129.
5. Mahmud Vadud. Tanlangan asarlar- Toshkent: Ma'naviyat, 2007.-B.104
6. Gafurov B.G. Istoriya tadjikskogo naroda.-Moskva,1952. –str. 99-110
7. Behbudiy Mahmudxo‘ja. Tanlangan asarlar. Oq yelpog‘ichli chinli xotun -Toshkent: Akademnashr, 2018.-B.106
8. Samarqand davlat qo‘riqxonasida №KP-5512/661 raqami ostida saqlanayotgan “Oyina” jurnali.
9. Saidrizo Alizoda. Birinchi yil. Alifbe. –Samarqand: Samarqand davlat chet tillar instituti nashriyoti, 2022.-B. 52.
10. Navoiy Alisher. Muhokamat ul-lug‘atayn. –Toshkent;1940. –B.46

